

OVERGANG ALS DAAD VAN PROTEST.
ENKELE KANTTEKENINGEN BIJ DE GESCHIEDENIS VAN DE ZENDING
VAN DE PROTESTANTSE KERK ONDER BUGINEZEN IN SOPPENG,
IN ZUID-CELEBES (SULAWESI), INDONESIË, 1939-1966.

Inleiding

In dit essay zullen enkele opmerkingen gemaakt worden over de rol die de sociale verhoudingen van de bevolking gespeeld hebben bij de zendingsinspanningen van de Protestantse Kerk in de vooroorlogse Onderafdeling Soppeng in Zuid-Celebes.¹ Hiervoor is het nodig eerst in te gaan op de sociale en politieke structuur van de Buginese samenleving ter plaatse. Nergens, zo ook niet in Zuid-Celebes, is religie een geïsoleerd verschijnsel. Verandering van religie dus ook niet. Religie hangt onverbrekkelijk samen met de sociale orde en opbouw van een samenleving in een bepaald tijdsgewricht en met de sociale conventies der meerderheid, cq. de machthebbers. Dat wil zeggen dat inzicht in het verloop van de zendingsgeschiedenis in Soppeng begint bij de sociale en culturele context waarin die geschiedenis zich voltrekt en bij de sociale en culturele mechanismen, die voor het falen of welslagen van veranderingen mede verantwoordelijk zijn.

Politieke geschiedenis

Al vòòr de zestiende eeuw omvatte Zuid-Celebes een groot aantal vorstendommen, die ieder aanvankelijk bestonden uit enkele grote families. Als machtigste rijken kwamen in de vijftiende en zestiende op het Makassarse Gowa in het zuiden en de Buginese staatjes Luwuq, Bone, Wajo en Soppeng in het noordelijke en centrale deel van het schiereiland.² De verovering van grote delen van Zuid-Celebes door het islamitische Gowa in de jaren 1605-1611 en de onderwerping van de naburige Buginese rivalen luidde voor de Makassaren een halve eeuw van welvaart in, waarbij ze erin slaagden een groot maritiem imperium op te bouwen in het oostelijk deel van de Indische archipel. Niet ten onrechte verwierven ze zich de bijnaam de 'Haentjens van het Oosten'. De stad Makassar, gelegen in de delta van de belangrijkste rivier van Zuid-Celebes, de Jeneberang, kwam tot bloei, vooral dankzij grootschalige, doch door de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) ongaarne geziene handel, waaronder die in kruidnagelen en andere specerijen uit de Molukken een der belangrijkste, zij het niet de enige was.³ Om deze reden heeft VOC, vooral middels haar admiraal Cornelis Janszoon Speelman die gesteund werd door een Buginese vorst, Arung Palakka, in de jaren 1660-1670 de macht van der Makassaren, die op dat moment geregeerd

-
- 1 I.H. Enklaar, *De Scheiding der Sacramenten op het Zendingsveld* (Amsterdam, 1947) 92-93. Het aantal Buginezen bedroeg in 1930: 1.380.000; in 1987: 3.700.000, Departement van Economische Zaken, *Volkstelling 1930*, V, (Batavia, 1936) 20-21; Mukhlis, *Social Structure of Bugis-Makassar in South Sulawesi*, (Ujung Pandang, Center for Rural and Regional Development, Hasanuddin University, 1989) 1.
  - 2 Sartono Kartodirdjo, *Pengantar Sejarah Indonesia Baru: 1500-1900. Dari Emporium Sampai Imperium*, (I; Jakarta, 1987), 57-61.
  - 3 H. Sutherland, "Tripang and wangkang: the China trade of eighteenth century Makassar", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World*, (Leiden, 1987) 5-6, noemt als handelscontacten van Makassar (vòòr 1670) Macau, Manila, Cambodia en Siam; vgl. H. Sutherland, "Eastern Emporium and Company Town: trade and society in eighteenth century Makassar", in: Frank Broeze (ed.), *Brides of the Sea: port cities of Asia from the sixteenth to the twentieth centuries* (Sidney, 1987).

werden door de roemruchte Sultan Hasanuddin (1653-1669/1670), gebroken.⁴ De Nederlanders deelden in de nu volgende eeuwen hardhandig de lakens in Zuid-Celebes uit, wat niet wegnam dat tot aan het begin van de twintigste eeuw de talrijke vorstendommen een grote mate van interne zelfstandigheid behielden en dikwijls onderling oorlog voerden. Na een reeks opstanden in de negentiende en begin twintigste eeuw, dwongen de Nederlanders Bone, Luwuq en andere rijkjes in 1905 en 1906 tot overgave. De definitieve onderwerping van Gowa, het achterland van de stad Makassar, volgde korte tijd later. Van toen af tekenden de vorsten een *Korte Verklaring* waarmee ze het gezag van de koloniale overheid erkenden. De Nederlanders bestuurden hierop het geheel schiereiland direct vanuit Makassar, waarbij het werd opgedeeld in Afdelingen, Onderafdelingen en Districten of Adatgemeenschappen. Tussen de beide wereldoorlogen herkregen Bone, Gowa en enkele andere rijkjes een zekere mate van zelfbestuur, zij het dat ze altijd onder toezicht bleven van een Nederlandse (Assistent-)Resident, Gezaghebber of Controleur.⁵ De opstand van Bone en zijn bondgenoten rondom de eeuwwisseling is voor de zendingsgeschiedenis van indirect belang geweest omdat die leidde tot het ontstaan van een messiaanse beweging in Soppeng, Bone en Wajo, die later de overgang van enkele honderden Buginezen naar het christendom in belangrijke mate vergemakkelijkt heeft.⁶ Economische gezien werden de Makassaren al spoedig na hun onderwerping door Speelman overvleugeld door de Buginezen. Die vormden generaties lang een welvarend volk van rijst-, maïs-, kruidnagel- en tabaksboeren, zeevaarders en (slaven)handelaars.

Vroege zedings- en kerkgeschiedenis

Vanaf het eind der zeventiende eeuw had de VOC een kantoor in de Makassar (fort Rotterdam) en waren er, ter verzorging van Nederlandse kooplui, ambtenaren en militairen, (soms)

-
- 4 Nicolas Gervaise, *Description historique du Royaume de Macassar*. 3 delen; Parijs, 1688; W.E. van Dam van Isselt, "Mr. Johan van Dam en Zijne Tuchtiging van Makassar in 1660", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, VII (1907) 1-44; F.W. Stapel, *Het Bongaays Verdrag*, (Groningen, 1922) 237-247; F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, (2de druk, Amsterdam, 1948) 105-108; Kartodirdjo, *Pengantar*, 98-109.
- 5 W.G. Kooy, "Gegevens over Soppeng (1909)", in: *Adatrechtbundels bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, XXXVI (Serie P., Zuid-Selebes, Den Haag, 1933) 278-286; F.J. Friedericy, "De Gowa-Federatie (1928)", in: *Ibidem*, XXXI (Selebes, Serie P., Zuid-Selebes, Den Haag, 1929) 364-427; H. Kadir, M. Paeni, La Side Daeng Tupali, *Sejarah Daerah Sulawesi Selatan*, (Departemen Pendidikan dan kebudayaan, Jakarta, 1978) 71-81; Hadimuljono, Abd. Muttalib, *Sejarah Kuno Sulawesi Selatan*, (Ujung Pandang, 1979); W. Holtus, *Celebes. Onbekende gebieden en Volken*, (Amsterdam, 1926) 178-247.
- 6 Deze opstand, geleid door een zekere Petta Barang, was niet de eerste in zijn soort. Dergelijke bewegingen kwamen voor sinds de onderwerping van Gowa door de VOC eind zeventiende eeuw: M.P.H. Roessingh, "A pretender on Gowa's throne: the war of Batara Gowa I Singkilang in South West Celebes, 1776 - c. 1790", in: *All of one company: The V.O.C. in biographical perspective. Essays in honour of Prof. M.A.P. Meilink-Roelofs*. (Leiden, 1986) 151-177; Mukhlis, "I Sangkilang Batara Gowa: The messianic movement in Makassar society", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World*, (Leiden, 1987); J. Tideman, "De Batara Gowa op Zuid-Celebes", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, VII (1908) 350-390; B.S. Harvey, *Tradition, Islam and Rebellion: South Sulawesi 1950-1965*, (Ann Arbor, Michigan, 1974) 50-57; Kadir, *Sejarah*, 31.

predikanten gestationeerd. Van enig zendingswerk onder Buginezen en Makassaren buiten de stad is tot 1800, het einde der VOC-tijd, nooit sprake geweest;⁷ nadien, in de jaren van de Indische Kerk en diverse Nederlandse zendingsgenootschappen (NZG, UZV), was dat slechts in zeer beperkte mate het geval. Zendeling-leraars of Inlandse leraars, die sinds 1852 in zuidelijk gelegen plaatsen als Bulukumba, Jenepono en Bantaeng (Bonthain) geplaatst werden, konden weinig meer doen dan enig taalonderzoek en de geestelijke verzorging ter hand nemen van de daar aanwezige Nederlandse, Ambonese, Menadonese en Indo-Europese militairen, ondernemers en bestuursambtenaren. Ook in andere grotere plaatsen als Watempone, Watansoppeng, Pare-Pare, Majene, Palopo/Sengkang en Sinjai waar zich gemeenten van de Protestantse Kerk bevonden,⁸ kwamen hun voorgangers, zo die er al waren en ook nog oog hadden voor de zending, daar toch niet aan toe, vooral (maar niet uitsluitend) omdat over het algemeen de koloniale overheid maar zelden toestemming gaf voor zendingswerk uit vrees voor onrust onder de bevolking. In en na 1885 heeft een hulpprediker van de Protestantse Kerk in Bantaeng, H. Bettink, wel enig contact gehad met de bevolking van het eiland Selayar en trof hij bij enkelen belangstelling voor het christendom aan, doch tot zendingswerk van enige betekenis heeft dit toen niet geleid.⁹

Traditionele religies en adat-istiadat

Het gaat te ver in dit essay aan te geven welke traditionele religies (*keyakinan kuno*) er in Zuid-Celebes bestonden op het moment dat de islam, begin zeventiende eeuw, daar zijn intrede deed. Dat is elders al gebeurd. Wel komen tot op heden enkele tradionele religies voor met wortels die teruggaan tot vòòr de komst van de islam (1605).¹⁰ Er zijn talrijke Buginese en Makassarse *Lontara* ' bewaard gebleven, kronieken waarin de verhalen, mythen en legenden over de goden, hun wereld, de schepping van de aarde en de eerste dynastieën opgetekend staan. De grootste en bekendste *Lontara* ' is het Buginese *I La Galigo*-epos,¹¹ maar er is nog een groot aantal andere. Maar ook indien dergelijke achterliggende verhalen en legenden

7 B. Alkema, "Tets uit de Geschiedenis van de Evangelieverkondiging te Makassar", *De Macedoniër*, (1939), 327-338; Hamzah Daeng Mangemba, *Kenallah Sulawesi-Selatan* (Jakarta, 1956) 82-87.

8 *Handboek ten dienste van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië, Voorloopige uitgave, April 1939*, 133.

9 Verslag van de reis van H.H. van Herwerden in opdracht van het Kerkbestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië naar Makassar van 15 - 19 november, 1939, d.d. Tomohon, 5 december, 1939. S5, Archief GPI, Jakarta; H. van den Brink, *Dr Benjamin Frederik Matthes. Zijn leven en arbeid in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap* (Amsterdam, 1943) 144-154; Mr. S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending, Oegstgeest 1897-1942* (2 dln; Den Haag, 1981) 614-165; E.F. Kruyf, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap en zijne Zendingsposten*. (Groningen, 1894) 440-447.

10 Men zie bijv. Ch. Pelras, "Mitos, kebatinan dan perobahan dalam bidang agama dan kepercayaan di tanah Bugis", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World*, (Leiden, 1987); G. Hamonic, "Kepercayaan pra-Islam di Sulawesi Selatan berdasarkan lagu-lagu suci dan pujian pendeta Bissu", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World*. Leiden, 1987; G. Hamonic, *Le langage des Dieux. Cultes et Pouvoirs Pré-Islamiques en Pays Bugis, Célèbes-Sud, Indonésie*. Parijs, 1987.

11 R.A. Kern, *Catalogus van de Boegineesche, tot den I La Galigo-cyclus behoorende Handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek, alsmede van die in andere Europeesche Bibliotheken*. Leiden, 1939.

geheel of gedeeltelijk in de vergetelheid geraakt zijn, zoals bij veel Makassar en Buginezen het geval is, blijven allerlei verplichtingen en gebruiken onverminderd van kracht. Hoewel er een grote verscheidenheid aan details bestaat, bestaat algemeen het geloof aan een heer der schepping, die allerlei eerbewijzen en offers verlangt in ruil waarvoor hij zijn getrouwen voorspoed geeft en beschermt. Kenmerkend van de meeste traditionele religies zijn verder de verwachting van de jongste dag, de (weder)komst van de scheppergod of diens gezant op aarde en het vervolgens aanbreken van een nieuwe wereld.

Aldus wordt de adatgemeenschap, die (geheel of gedeeltelijk) via een in de regel ingewikkelde genealogie van deze scheppergod afstamt, tot een harmonieus, ordelijk en rechtvaardig bestaan gedwongen, gehoorzaam aan een complex van regels en voorschriften. Behalve die hogere macht bestaat er ook een aantal lagere goden en godinnen, aan wie de zorg van bepaalde delen der schepping (rivieren, bossen, bergen, sawa's) is toevertrouwd. Verder is er een onbepaald aantal geesten, goede en kwade, van wie de meeste naamloos zijn. Het zijn de zielen van de gestorvenen, van wie sommigen de status van goden bereikt hebben, anderen een onbestemd bestaan leiden, al valt het de nabestaanden soms niet mee precies het onderscheid tussen beide aan te geven. Ethiek, religie, gewoonterecht en traditie vormen een onontwarbaar geheel, de adat of *panngaderrang*.¹² Deze schept een hechte band binnen de groep, is uitdrukking van de eigen identiteit en legitimeert de gedragingen zowel van de groep als geheel, als ook van de enkeling. Indien religie of ethiek bedreigd wordt, wordt de groep in zijn sociale bestaan bedreigd.

De straffen op overtreding van de adat zijn in het algemeen streng, al zijn hier islam-invloeden overall aanwijsbaar. Verboden zijn zaken als het ondermijnen van het geloof van anderen, het aanbidden van afgoden, polygamie, loslippigheid, afgunst, gokken, stelen, overspel, luiheid en het doden van een medemens (tenzij uit noodweer). Hoog in aanzien staan deugden als eerlijkheid, sociale rechtvaardigheid – maar dan wel binnen de kaders van de sociale hiërarchie –, eenvoud, nederigheid, bescheidenheid en hulpvaardigheid. De mate waarin deze ge- en verboden van kracht zijn, evenals de strafmaat bij overtreding, zijn echter geheel afhankelijk van de sociale positie van de betrokkenen.¹³

Hiërarchie, armoede en menselijke waardigheid

Niet slechts de goden en geesten zijn hiërarchisch geordend, de mensen zijn dat evenzeer. Bovendien is de scheidslijn tussen beide groepen in de mythen niet altijd duidelijk. De Buginezen kennen talloze tradities en legenden omtrent hun goden en hun afstamming. Volgens één daarvan begint de geschiedenis bij Dewata Seuwae of Puang Patotoe, de oppergod der bovenwereld (*boting langi*'), die, nadat hij de middenwereld (de aarde, *ale kawa*) geschapen had, zijn zoon Batara Guru daarheen zond. Deze huwde een andere hemeling, I Nyili Timo Putri Guru Riselleng, afkomstig uit de benedenwereld (*uri litu*'), en kreeg een zoon: Batara Lattu. Deze laatste huwde ook met een hemeling, We Datu Sengngeng geheten, en hieruit werd een tweeling geboren, Sawerigadeng (een jongen) en We Tenri Abeng (een meisje), de eerste mensen. Een belangrijke vorstin was ook I Pabere, afkomstig uit Wajo. Deze

---

12 Hamid Abdullah, *Manusia Bugis Makassar*, (Jakarta, 1985) 13 vlg.

13 Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, e.a. *Hasil Penelitian Organisasi Kepercayaan terhadap Tuhan yang Maha Esa Propinsi Sulawesi Selatan*, (Jakarta, 1986/1987); N. Maeda, "Household and religion: The problem of identity in a Bugis community", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World* (Leiden, 1987); M. Rössler, B. Röttger-Rössler, "Sacred heirlooms, belief, and political change in highland Gowa", *Paper presented to the KITLV Workshop on Trade, Society and Belief in South Sulawesi and its Maritime World* (Leiden, 1987).

eerste mensen vermenigvuldigden zich en hadden een uitgebreide nakomelingschap, waarbij uiteindelijk een sociale hiërarchie ontstond met bovenaan de adel, de *arung* en de *anakarung*. Die adel is samengesteld uit: de *anakarung matase*, onderverdeeld in *anakarung mattola* en *anakarung matase*; de *anakarung*, bestaande uit de *anakarung ri bolang*, de *anakarung si-pue* en de *ana' cera'*. Vervolgens komen de “vrijen”, bestaande uit twee groepen, de *to decceng* en de *to sama*. Deze groepen vormen de grote meerderheid der landbouwende bevolking. De laagste sociale categorie is die der slaven, de *ata mana'* en de *ata mabuang*. Van de slaven bestonden met name voor de oorlog verschillende soorten - (tijdelijke) vrijwilligers, gekochten, gestraften, geërfden of krijgsgevangenen.¹⁴

Voor de Tweede Wereldoorlog vervulden leden der lagere regionen van de Buginese (en Makassaarse) adel en soms leden van de groep der vrijen de belangrijkste, voor inlanders beschikbare functies binnen de koloniale en feodale bestuursapparaten, zoals die van havenmeester (*sabannare*) en zijn ondergeschikten; districtshoofden en lagere bestuursambtenaren (*opu*, *gallarang*, *ballikgauk*, en *kepala kampung*); belastingambtenaren (*anrongguru pasussung*); de hoogste islamitische functionarissen (*daeng ta kaliya*) en andere moskeebeambten (*pegawai syariat*);¹⁵ ceremoniemeesters aan inlandse hoven (*daeng ta alaknya*), en secretarissen der vorsten (*paleko tala*).

Slaven waren een bijzonder kwetsbare groep, ze hadden geen recht op het gebruik van het voorvoegsel *tu* of *to* (van *tau* = mens), ze werden niet als mensen gezien. Wie als slaaf verkocht werd, verloor onmiddellijk zijn menselijke waardigheid (*siri'*) en werd vogelvrij voor wreedheid en uitbuiting. Pas wie zich had losgekocht en vrij was geworden, werd weer *tu* of *to*: mens.

*

In het algemeen kwam armoede als sociaal verschijnsel,¹⁶ dat in de eerste plaats de vrijen en (gewezen) slaven trof, voort uit de ontaarding van het ingewikkelde stelsel van verplichte hof- en herendiensten (*kasuwiyang*), van heffingen (*sima*) op sawa's, visvijvers, vissersschepen, klappertuinen, de gang naar de pasar, het gebruik van havens, bronnen en putten, het slachten van vee, huwelijken en begrafenissen en van allerlei andere belastingafdrachten en betalingen. Andersom berschermd dit zelfde stelsel adellijke kringen voor mogelijke sociale gevolgen van armoede, zodat wie in die kringen om welke reden dan ook (misoogst, ziekte, oorlog, speelschulden) niets (meer) bezat, daar in feite nauwelijks zijn maatschappelijk aanzien door behoefde te verliezen. Hier kwam nog bij het feit dat onevenredig veel grond in handen van

---

14 Mukhlis, *Social Structure*, 1-10; Abdullah, *Manusia*, 69-147; Kadir, *Sejarah*, 36-38.

15 Deze *pegawai syariat* (beambten van de *syariat*, de islam. wet; raad) vielen onder toezicht van het districtshoofd. De hoogste was de kalief (*kali* of *kadi*, een per district), die in de regel, net als het districtshoofd, lid was van de meest vooraanstaande lokale familie. Hij was verantwoordelijk voor alle godsdienstige zaken, inclusief de naleving van de bepalingen van de adat, van zijn district. Onder hem stonden de imam (per kampongcomplex een), die op vrijdag in het Arabisch de gebeden in de moskee uitsprak en huwelijken sloot; de *katib*, die op vrijdag in de moskee in het Arabisch preken voorlas; de *mubalig*, die de Arabische preken en gebeden in de lokale taal uitlegde; de *bidal*, de koster; en de *doya*, de assistent van de imam. De *kali* en imams vormden samen de *syariat* van een district, die onder voorzitterschap stond van het districtshoofd. Deze laatste benoemde en ontsloeg alle beambten.

16 Armoede kon uiteraard ook andere oorzaken hebben, zoals familievetes, gokken ed.

de hoogste adel was.¹⁷ Armoede werd derhalve pas schrijnend indien die verbonden was met slavernij of verlies van rechten op gronden, tuinen en andere bezittingen (erfenissen). In dat geval ging armoede gepaard met vermindering of soms zelfs verlies van het recht als volwaardig medemens beschouwd te worden. Aan de afhankelijkheid der pachters en landarbeiders van de grootgrondbezitters veranderde niets toen na 1905 het Nederlands-Indische gouvernement via landschappen, adatgemeenschappen (districten) en zelfbestuur hier en daar in de rechten van vroegere vorsten trad, en al evenmin toen ze vanaf 1911 in Soppeng, Bone, Wajo, Gowa en andere pas gepacificeerde gebieden de slavernij trachtte af te schaffen.¹⁸

Na de oorlog heeft het traditionele feodale stelsel sterk aan kracht en invloed ingeboet, vooral omdat in het nieuwe Indonesië geen plaats meer was voor de vroegere feodale bestuursambtenaren en districtshoofden, eens de steunpilaren van het koloniale gezag der Nederlanders. Sindsdien hebben slechts enkelen van hen overigens louter ceremoniële waardigheden behouden, terwijl de grote meerderheid al snel een aparte, nieuwe categorie van "armen" vormden, met name bestaande uit diegenen die geen of weinig opleiding genoten hadden, wat met de grote meerderheid het geval was.¹⁹ Een centrale plaats in het nieuwe eilandbestuur na 1950 werd ingenomen door een nieuwe, beter opgeleide middenklasse, die in de regel van buiten Zuid-Celebes afkomstig was en van meet af aan trouw aan de *Republik Indonesia* geweest is. Een deel van de oude adel heeft in de jaren 1950-1965 door in opstand te komen (*Darul Islam/Tentara Islam Indonesia*-opstanden) getracht deze veranderingen tegen te houden en hun oude machtsposities te behouden, doch dat mislukte.²⁰

De islam, de adat en het Binnenlands bestuur

-
- 17 De *sima* ontwikkelde zich later tot een middel voor sommige grondbezitters om de jegens hun vorst verplichte arbeid af te kopen met een betaling in geld of natura. De *sima* dient onderscheiden te worden van allerlei andere vormen van betaling, waar moskeebeambten recht op hadden. Gouverneur van Selebes, "Grondenrecht, heffingen en apanages (1926)", in: *Adatrechtbundels bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, XXXI Serie P., Zuid-Selebes, (Den Haag, 1929) 116-124; W. Middelkoop. *Twee Achterlijke Arbeidssystemen voor Inboorlingen in Nederlandsch Oost-Indië (Heerendienst en Poenale Sanctie)*, Haarlem, [ca. 1928]; Mangemba, *Kenallah*; Abdullah, *Manusia*, 37; M. Natzir Said, *Siri'*. Makassar, 1962.
- 18 G. van Genderen Stort, "Heffingen van Rechten op Grond in Boegineesche en Makassaarsche Landen (1927)", in: *Adatrechtbundels bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, XXXI: Selebes, Serie P., Zuid-Selebes, (Den Haag, 1929) 137-155, spec. 151-152; O.M. Goedhart, "De Inlandsche Rechtsgemeenschappen in de Onderafdeeling Takalar (1920)" in: *Idem*, 311-352; Gouverneur van Celebes, "Kasoewijang-, ornamentals- en ambtsvelden (1926)", in: *Idem*, 125-133; Middelkoop, *Arbeidssystemen*, 5; Gouverneur van Selebes, "Grondenrecht", 124.
- 19 De alfabethiseringsgraad van de niet-Europese en niet-Chinese stadsbevolking van Makassar was: 3,72% (1920) en 4,61% (1930), van geheel Celebes 3,74% (1920) en 4,19% (1930), Kantoor voor de Volkstelling 1920, *Uitkomsten der in de Maand November 1920 Gehouden Volkstelling*, II, (Batavia, 1922) 275-276; Departement, *Volkstelling 1930*, 201-202.
- 20 C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia*, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, no. 94, (Den Haag, Martinus Nijhof, 1981) hfdst. IV.

Hoewel voordien niet onbekend, deed de islam²¹ formeel zijn intrede in Zuid-Celebes op het moment dat de veertiende vorst van Gowa, Sombanta I Mangngerangi Daeng Manrabia Karaeng Lakiung Sultan Alauddin (1593-1639), tesamen met zijn collega van het naburige Tallo, genaamd I Mallingkaang Daeng Mannyonri KaraEng Katangka (1570-1636), voor de eerste keer naar de moskee gingen. Dat was op vrijdag 22 september 1605 (9 Jumadil-al awwal 1014 H.).²² Dit voorbeeld vond navolging. De islam vond van meet af aan zijn krachtigste aanhangers in kringen van de feodale elite. Dat gold, behalve voor de Makassaren, ook voor de Buginezen van Bone, Soppeng, Luwu, Wajo en andere vorstendommen, waar de islam in de nu volgende zes jaar met wapengeweld verbreid werd.²³ Uit kringen van de elite werden de islamitische geestelijken en moskeebeambten (*pegawai syariat*) gerecruteerd en het was diezelfde elite die de verbreiding van de islam krachtig bevorderde. Aan de kust, maar vooral in het centrale bergland betekende islamisering vaak dat lokale traditionele religies, onder het opnemen van noties en gebruiken van de islam, lange tijd bleven voortbestaan, waarbij de bovengeschetste sociale verhoudingen geen ingrijpende wijzigingen ondergingen.²⁴

Er is in Zuid-Celebes in de loop der eeuwen een sociale structuur ontstaan, waar familiebanden overheersen. Het maatschappelijk leven werd in grote mate beheerst door de adat, waarbij elementen van de traditionele religies en de islam op welhaast onontwarbare wijze met elkaar verweven zijn. De samenleving was op alle niveaus streng hiërarchisch geordend. Na de pacificatie van Zuid-Celebes in en na 1905 hebben de Nederlanders deze hiërarchische verhoudingen voor een groot deel ongestoord gelaten, de feodale elite in zijn traditionele, leidende positie gehandhaafd en als lagere ambtenaren in het koloniale bestuursapparaat ingelijfd. Hun machtsbasis, alsmede een belangrijke bron van inkomsten, ontleenden deze groepen aan de feodale verhoudingen, volgens welke ze aanspraak konden maken op allerlei rechten en diensten van hun minderen.

Noch de feodale elite, noch het Binnenlands bestuur op Zuid-Celebes hadden hierom enig belang bij verandering van de bestaande verhoudingen en waren dan ook in het algemeen geen

---

21 Het gaat hier om de *Ahlul Sunna Waljamaah* (Arabisch: *Ahl al-sunna wa l'-djama'a*), "het volk van de *sunna* en de gemeenschap". Opvallend is het voorkomen in Zuid-Celebes van veel mystieke stromingen (Arab. *tariqah*, Ind. *tarekat*).

22 J. Noorduyt, "Origins of South Celebes Historical Writing", in: Soedjatmodo, e.a. eds., *An Introduction to Indonesian Historiography*, (Ithaca: New York, 1965) 145-146; J. Noorduyt, "De Islamisering van Makassar", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXII (1956) 347-366; Harvey, *Tradition*, 41-47; R.A. Kern, *De Islam in Indonesië* (Den Haag, 1947) 20-21; Hadimuljono, *Sejarah Kuno*, 23-24; Muh. Syarif Bundu, *Silsilah nama Raja-Raja/Somba yang pernah memerintah di Gowa*, s.a., s.l. [2].

23 Kartodirdjo, *Pengantar*, 61.

24 De belangrijkste, nog bestaande traditionele religies, die voor-islamitische wortels hebben, zijn de *Amma Toa*, met hun spirituele centrum in de desa Kajang (*kabupaten* Bulukumba), halverwege Sinjai en Bulukumba aan de zuidoostkust; en twee verwante groepen, de *Toani Tolotang* en de *Tolotang Benteng*, met hun spirituele centrum in de desa Amparita, gelegen in de *kabupaten* Sidenreng-Rapang. Aanhangers van deze bewegingen komen echter in geheel Zuid-Celebes voor, Departemen, *Hasil*, 9-11, 15-19, 21-23 etc.; N. Maeda, "Household"; verder de *Tubajeng*: J. Tideman, "De Tu Badjeng en de legende omtrent hun oorsprong", in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, VI (1906) 488-500.

voorzitter van de komst van de zending.²⁵ Tot ieders tevredenheid heeft de Protestantse Kerk van Makassar zich tot 1930 dan ook van alle activiteiten in die richting onthouden. Soms neigde het Binnenlands bestuur, vooral gouverneur L.J.J. Caron (1929-1933), tot het maken van een uitzondering in het geval van de Nederlandse protestantse zending, doch dan wel slechts voor die streken waar de islam nog maar in beperkte mate was doorgedrongen (zoals in Oost-Gowa), of andere organisaties te kennen gaven ergens zending ter hand te willen nemen, zoals het geval was met de Rooms-Katholieke missie, de Amerikaanse *Christian and Missionary Alliance* (CMA), het Leger des Heils en enkele Pinkstergroepen. Behalve de CMA heeft echter geen der genoemde organisaties enige rol van betekenis gespeeld in Zuid-Celebes, en zelfs de CMA heeft zich altijd beperkt tot de stad Makassar en directe omgeving. Tot aan 1942 volgde de koloniale overheid de activiteiten van zending en missie met argusogen en zodra die onrust onder de lokale bevolking dreigden te veroorzaken – zoals meerdere malen gebeurde – verbood ze die onmiddellijk.²⁶

Islam en armoede: overgang als daad van protest

Aldus was in grote lijnen de situatie die J.C. Brokken, van 1935/1936 tot 1942 Indisch-predikant van de Protestantse Kerk van Makassar, aantrof toen hij eind 1939 zijn eerste contacten legde met enkele Buginezen uit de onderafdeling Soppeng.²⁷ Deze onderafdeling was gelegen op 150 kilometer ten noordoosten van Makassar. In de periode tot aan de Japanse invasie (1940 - februari 1942) is daar een aantal groepen christenen ontstaan van in totaal omstreeks 800 zielen. Na de oorlog waren daar nog iets minder dan 600 van over.²⁸ De

-
- 25 C. Nooteboom, Controleur van Selayar, *Memorie van Overgave der Onderafdeeling Saleier*. (oktober, 1937) Arsip Nasional Ujung Pandang (AN), 15/I; G.J. Wolhoff, Controleur van Selayar, *Onderwerp: Sluiting en ontbinding van huwelijken onder de aanhangers der Binanga-Benteng beweging* (24 juli, 1939) AN 409/47. De koloniale overheid nam in de regel lokale bepalingen over, al trachtte ze wel enige uniformiteit af te dwingen, zie bijv.: Gouverneur van Celebes [W.J. Coenen], "Gewestelijke regelingen nopens Mohammedaansche huwelijken in de buitengewesten" (1912), in: *Adatrechtbundels bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*. XXXI, Selebes. (Den Haag, 1929) 428-430.
- 26 J. Rauws, "De Amerikaanse zending in Ned.-Indië", *Tijdschrift voor Zendingwetenschap "Mededeelingen"*, LXXX (1936), 229-233; id., "Makassar", in: *ibidem*, LXXXI (1937), 465-467; M.C. Jongeling, *Het Zendingconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942* (Arnhem, 1966) 198-206; S.C. van Randwijck, N.A.C. Slotemaker de Bruïne, *Verslag van het Zendingconsulaat over het jaar 1932* (Batavia, 1933) 78-79; id., *Verslag [...] 1933*, (1934) 74-80; id., *Verslag [...] 1935*, (1936) 56-58; id., *Verslag [...] 1936*, (1937) 31-33, 41; die Pinkstergroepen waren "De Gemeenten van God in Nederlands-Indië" en de *Assembly of God*, id., *Verslag [...] 1936* (1937) 39; zie ook *De Opwekker*, LXXXIV (1939) 768 vlg..
- 27 Voor de oplevende belangstelling binnen de Protestantse Kerk voor de zending, zie: W.J.A.C. Bins, "De reorganisatie der Indische Kerk", *Tijdschrift voor Zendingwetenschap "Mededeelingen"*, LXXIX (1935), 435-443; H. Kraemer, "De reorganisatieplannen der Indische kerk", *De Opwekker*, LXXVII (april, 1932) 181-196; H. Kraemer, "De Verhouding van de Zelfstandige Inheemsche Kerken en de Zending", *De Opwekker*, LXXIX (nov./dec. 1934), 553-564; Van Randwijck, *Handelen*, I, 189-205; *Nederlandsch Zendingjaarboek voor 1937-1939* (Uitgegeven door den Zendingstudie-Raad. Zeist, 1938) 4.
- 28 APISS (Zendingearchief, bewaard in het Kerkhistorisch Instituut, ISGIT, van de Theologische Hogeschool, STT-Ujung Pandang), I BC 2.1. Doopboeken Soppeng, 1940-1944, de archieven noemen een totaal van 765 zielen, doch zijn niet altijd eenduidig. Het Binnenlands Bestuur had slechts met aarzeling en na 4 jaar wachten de zending toegestaan in deze streek te gaan werken; het getal van 2000 in: Enklaar, *Scheiding*, 93, stamde van de eerst verantwoordelijke

overgrote meerderheid bestond uit kleine rijst- en tabaksboeren en landarbeiders, afkomstig uit kringen van de vrijen en voormalige slaven. De twee meest vooraanstaande en gezaghebbende Buginese leden waren een voormalig kamponghoofd, La Galiti geheten, en een gepensioneerde politieagent, La Salomo.²⁹ Een dergelijke massale overgang in zo korte tijd was uniek in de geschiedenis der islamzending. Hoewel menselijke gedragingen nooit volledig aan de hand van de omstandigheden verklaard kunnen worden, hebben toch verschillende godsdienstige en sociale factoren richting gegeven aan de ontwikkelingen.

Twee van die factoren springen eruit:

1. het inspelen door de zendelingen en hun helpers – vooral door La Galiti – op de messiasverwachtingen rondom Petta Barang, die onder de lokale boerenbevolking werden aangetroffen en die ingegeven werden door soms krachtige anti-islamitische sentimenten. Deze verwachtingen gingen terug op bovengenoemde opstand omstreeks de eeuwwisseling, die werd geleid door de Buginees LampeE (De Lange), alias Daeng Pabarang, alias Petta Barang. Hij had aanvankelijk slechts de verdrijving der Nederlanders tot oogmerk. Later werden de politieke idealen vervangen door godsdienstige en sociale, en werd Petta Barang een hoogvereerde voorouder die tijdens zijn leven allerlei wonderen gedaan zou hebben en op wiens terugkeer uit de dood werd gewacht.³⁰ Zainuddin (kampong Pacongkang, in Citta, Oost-Soppeng), een der eerste Buginese christenen, verklaarde desgevraagd:

nadat Petta Barang gepakt was [door de Nederlanders], werd hij naar Padang op Sumatra gestuurd en gevangen gezet. Zijn leerlingen echter verkondigen dat hij na zijn dood weer zal opstaan om te heersen. [...] Petta Barang heeft gezegd dat er eens iemand zal komen die een heilig boek meebrengt waarin de naam van de profeet Muhammad niet voorkomt. Dàt is het boek dat het heil bevat, daar kunnen jullie zeker van zijn.³¹

La Watta, een der eerste Buginese evangelisten, bevestigde dit:

Wij Buginezen werden christen door de boodschap van onze voorvader Petta Barang, die zei dat wanneer er een heilig boek zal zijn waarin de naam van de profeet Muhammad niet genoemd wordt, dat dàt het heil der jongste dag zal bevatten.³²

---

evangelist van Soppeng, Syamsuddin Daeng Soreang (Denso, 1940-1949), doch klopt niet. Nonce Daeng Massikki, een evangelist in dienst van de Protestantse Kerk, die tijdelijk in Soppeng geplaatst was, noemde in 1949 een realistisch aantal van 576 zielen (op een totale bevolking van 140.000).

29 J.C. Brokken, *Verslag Zendingswerk in Zuid-Celebes over 1940*, d.d. 28/1/1941, Archief Raad voor de Zending, Oegstgeest (ARvdZ), 101/3/16.

30 A., V., "De laatste der Bonische opstandelingen", *Weekblad voor Indië*, vijfde jaargang, no. 50 (4 april 1909), 973-975; F.J. van der Lijke-Prins, "Daeng Pabarang", in: *"Indië". Geïllustreerd Weekblad voor Nederland en Koloniën*, Eerste jaargang (april 1917-april 1918), 296-298; 390-392.

31 In werkelijkheid werd Petta Barang naar Java verbannen (1913), interview Zainuddin, d.d. Pacongkang, 5/3/1985. Alle geciteerde interviews zijn door de schrijver afgenomen en worden bewaard in het Kerkhistorisch Instituut van de Theologische Hogeschool te Ujung Pandang.

32 Interview La Watta, d.d. Watansoppeng, 5/3/1985.

Dit anti-islamitische sentiment hing nauw samen met de tweede, wellicht belangrijker factor: onmiskenbaar was sprake van protest tegen de armoede die inherent was aan een feodaal systeem dat al lang ontaard was in economische en sociale onderdrukking en uitbating van de onderste lagen van de samenleving. Wie christen werd onttrok zich aan de reeds vermelde hof- en herendiensten en allerlei andere verplichtingen, zowel van financiële als van rituele aard, die de islam en de lokale adat hem oplegden.³³

Voor het overige hebben lokale kerkleiders in Soppeng getracht de adat zo weinig mogelijk te veranderen en allerlei traditionele gebruiken en normen binnen de nieuwe christengemeenschappen, voor zover die niet als belastend werden ervaren, in ere te houden, ten einde het christendom niet als een “westerse” godsdienst te presenteren.³⁴ Dit kon echter niet verhinderen dat de omgeving zeer afwijzend reageerde. Feodale machthebbers, islamitische beampten en lokale inlandse bestuurders, in feite behorende tot één en dezelfde kongsi, ervoeren de overgang van dergelijke grote groepen en de mogelijke overgang van nog meer mensen, als een bedreiging van de gevestigde orde. Enerzijds werd de leidende positie van de elite ondergraven doordat de christenen zich waar mogelijk aan allerlei maatschappelijke verplichtingen onttrokken, anderzijds zagen de *pegawai syariat* zich beroofd van belangrijke bronnen van inkomsten, als het voltrekken van huwelijken, het leiden van begrafenissen³⁵ en het in ontvangst nemen en onder de armen verdelen van de *zakat fitrah*, een verplichte islamitische belasting aan het slot van de vastenmaand (*Aidulfitri*), waarbij ze zelf recht hadden op de helft van het ingezamelde bedrag.

Hoewel veel Buginezen overgingen naar het christendom om zich aan drukkende sociale verplichtingen te kunnen onttrekken, had die medaille echter ook een keerzijde: want op zijn beurt dreigde de feodale elite met het wapen der armoede en het sociale isolement, en hanteerde dat krachtig om overgangen naar het christendom te verhinderen. Want wie christen werd bevrijdde zich weliswaar van allerlei verplichtingen, doch verspeelde tevens alle aanspraken op de traditionele vormen van burenhulp en gemeenschapsvoorzieningen (*gotong royong*) in geval van misoogsten en ziekten, verloor alle recht op zijn deel van een erfenis, op zijn aandeel in de gemeenschappelijke dorpsrijtschuur (*lumbung desa*) indien die er was,³⁶ op hulp bij het binnenhalen van de oogst, wegeaanleg, huizenbouw, op het recht als *wali* of *walli*

---

33 Niet alleen het christendom profiteerde van dergelijke gevoelens van onvrede. Op het eiland Selayar had zich in de jaren 1912-1918 een dergelijke afscheiding van de islam voorgedaan, waaruit de sterk mystiek getinte Mukhdi Akbar-beweging was voortgekomen. Hier speelden grotendeels dezelfde achtergronden en motieven een rol. Beide bewegingen, het christendom in Soppeng en de Mukhdi Akbar-beweging op Selayar, kunnen beschouwd worden als emancipatiebewegingen, Anton Lucas and Chris de Jong, “Mukhdi Akbar. The struggle for religious recognition of a mystical movement in Selayar”, in: *Authority and enterprise among the peoples of South Sulawesi*. Ed. by Roger Tol, Kees van Dijk, Greg Acciaioli. (Leiden: KITLV Press, 2000) 183-209.

34 J.C. Brokken, *Het ontstaan van de Islamarbeid in Z.W. Celebes der Protestantse Kerk*, d.d. omstreeks 1946, ARvdZ 101/3/16.

35 Islamitische begrafenisrituelen in Zuid-Celebes zijn tot op heden uiterst kostbare en ingewikkelde aangelegenheden, waarbij op gezette tijden tot 100 dagen na de dood feesten en maaltijden gehouden moeten worden en de *pegawai syariat* allerlei geschenken krijgt. Hetzelfde geldt voor het huwelijksritueel, waarvoor men name in hogere kringen de familie van de bruidegom zich diep in de schulden moet steken.

36 Deze dorpsrijtschuren (ook *lumbung padi* of *lumbung miskin* genoemd, *miskin* = arm), waar iedereen naar vermogen aan bijdroeg, waren bedoeld als ondersteuning van arme boeren, die getroffen werden door misoogsten. Soms ook, zoals op Selayar, werden er boeren mee gesteund die het slachtoffer waren geworden van feodale willekeur.

(bruidgever) op te treden, etc., terwijl tevens huwelijken en begrafenissen veel moeizamer verliepen of gewoon niet doorgingen. Kortom, zoals een andere zendingspredikant in Makassar J. Swaak (1948-1950) het in 1948 uitdrukte, de nieuwe christenen in Soppeng waren “tweederangs burgers”. Doch dat velen die stap toch durfden te nemen kwam omdat ten aanzien van de nieuwe christengemeenschappen, die soms uit gehele kampongs bestonden en financieel fors door de Nederlandse zending gesteund werden, de verwachting bestond dat ze, door het in het leven roepen van een alternatief systeem van burenhulp, een uitweg zouden bieden uit een uitzichtsloos en armoedig bestaan. En dat gebeurde ook. Gezamenlijk werden irrigatiewerken ter hand genomen, rijstoogsten binnengehaald, wegen aangelegd, huizen gebouwd en andere vormen van wederzijdse hulp bedreven. Nog tijdens de Japanse bezetting vroeg het lot van die gezinnen die te lijden hadden onder de oorlogshandelingen, gedwongen tewerkstellingen via het ronselen van koelies en ander burgerpersoneel, alsmede de gedwongen afdrachten van de oogst ten behoeve van de bezetter, om extra aandacht, wat in de volgende twee decennia het geval was met de slachtoffers van de revolutie (1945-1949) en de *Darul Islam/Tentara Islam Indonesia*-opstanden (1950-1965).

Al voor de oorlog werden doopplechtigheden in de regel gevolgd door allerlei onaangenaamheden, waar de lokale elite verantwoordelijk voor was. Dit verergerde aanzienlijk in 1942 door het wegvallen van het Nederlandse gezag. Islamleiders zagen nu hun kans om met deze ongelovigen af te rekenen en honderden christenen werden gedwongen weer naar de moskee te gaan, terwijl ook op andere wijze de druk toenam.³⁷ Een Buginese evangelist in Soppeng klaagde in oktober 1942:

Vorige maand werden ongeveer 50 christenen in de gemeente LampiriE [...] met valse voorwendsels overgehaald tot de islam over te gaan. Dat gebeurde door iemand genaamd La Semmaila, zoon van een katib (islamitisch leraar) [...]. Hij verspreidde leugenachtige propaganda en beweerde, dat indien de christenen weigerden naar de moskee te gaan, straks Japanse soldaten of politie hen allen zouden meenemen. Al hun bezittingen zouden in beslag worden genomen. Alle christenen zouden op een bepaalde plaats in afzondering worden gehouden en ze zouden niet meer met islamieten mogen omgaan. Door deze propaganda zijn christenen van een deel van die gemeenten, allen bergbewoners, bang geworden, te meer daar La Semmaila zei dat hij opdracht had dat bevel uit te voeren. Volgens hem geschiedde de islamisering der christenen op bevel van de Japanse overheid. De Japanse overheid had dit volgens hem de kalief³⁸ opgedragen, de kalief instrueerde de imam, de imam de katib en de katib gaf La Semmaila de opdracht ervoor te zorgen dat de christenen in de bergen, in de gemeente LampiriE, tot de islam zouden overgaan. Zij die reeds gedoopt waren en islamiet werden moesten de fitrah betalen (een islamitische verplichting, een gift)³⁹.

---

37 Brief S. Denso aan de VNZ te Oegstgeest, d.d. Watansoppeng, 7/10/1946, ARvdZ 101/3/16; berucht was een zekere Andi Tjoppa, waarnemend districtshoofd van Takalala in het zuidoosten van de Onderafdeling.

38 Dat was een Indo-Arabier, genaamd Moehsin Alwi.

39 Vertaling van: Brief van S. Denso aan Shusho Miyahira, d.d. 8/10/1942, APISS, IBB 2.2.; de ronde haken zijn origineel, de cusivering is van mij. De Japanner Miyahira was tot december 1943 secretaris van de Japanse gouverneur van Celebes, met standplaats Makassar, en in die functie belast met het toezicht op de gehele christenheid op Celebes, zie: Van Randwijck, *Verslag [...] 1936*, (1937) 37, 39; Th. van den End, *De Gereformeerde Zendingbond. 1901-*

Die jonge christengemeenschappen hadden het niet eenvoudig in een land waar islam, vaderlandsliefde, vrijheidsdrang en nationalisme voor velen min of meer identiek waren en de christenen als “Nederlandse spionnen” (*mata-mata Belanda*) gewantrouwd werden.⁴⁰ De boven reeds geciteerde evangelist beklagde zich in 1944 opnieuw bij de Japanners in Makassar over het optreden van de kalief van Soppeng. Deze laatste hanteerde behendig het wapen van de armoede en het sociale isolement, en beweerde:

in het land van de Buginezen is geen plaats voor het christendom, want dat is de godsdienst slechts voor Ambonezen, Menadonezen en Nederlanders. Christenen dienen zich niet met islamieten te bemoeien. Islamieten mogen christenen niet behulpzaam zijn, indien daarom gevraagd zou worden⁴¹.

Dit leidde in Soppeng tot een situatie waarin

een christen [...] niets meer van een islamiet [mag] lenen. De weg waarlangs hij normaal zijn water haalt, is afgesloten en hij mag er niet meer langs. Hij mag zijn paard niet meer vastbinden in de buurt van de tuin van een islamiet.⁴²

Op de Japanse bezetting volgden de onafhankelijkheidsstrijd (1945-1950), die in Soppeng honderden mensenlevens eiste, waaronder een aantal christenen. In 1950 bleek dat het vooral de autochtone christenheid was, die van de bevolking het meest onder de acht voorafgaande jaren van bezetting en burgeroorlog te lijden had gehad. Hierna kwamen de *Darul Islam/Tentara Islam Indonesia*-opstanden. Deze duurden in Soppeng tot na 1960⁴³ en waren zeer anti-westers, anti-Javaans en (soms) anti-christelijk, waardoor de Soppengse christenheid, die in 1950 nog omstreeks 1000 leden telde, direct in haar bestaan werd bedreigd. Tientallen christenen vonden hierbij de dood of vluchtten, anderen werden gemarteld en met honderden keerden ze naar de islam terug, doch allemaal raakten ze hun toch al schaarse bezittingen geheel of gedeeltelijk kwijt. Een van hen, Soeleiman, een ingezetene van de kampong PenriE in het district Citta (Oost-Soppeng) en inmiddels weer een trouwe zoon van de profeet, herinnerde zich over 1951:

Ik stond voor mijn huis. Opeens kwamen er opstandelingen, die naar PenriE gekomen waren om christenen op te sporen. Hierop ging ik naar het huis van mijn oom. Iemand zei dat alle christenen vervloekt waren. Ik was nog jong en begreep er weinig van, ook begreep ik niet wat er met ons, christenen, zou gaan gebeuren toen we voor het kantoor bijeengedreven werden. We werden naar Pacongkang gestuurd. Daar moesten we weer wachten. Toen kwamen er weer opstandelingen die ons meedeelden dat onze oren zouden worden afgesneden. Een gaf het bevel: ga nu op één been staan met je gezicht naar de zon gekeerd. Na lange tijd werden we naar de pasar gestuurd, in een rij achter elkaar, één voor één. We werden geslagen met dikke stukken hout, de voorste het eerst,

---

1961. *Nederland-Tanah Toraja*, (s.l., 1985) 510.

40 H. Benda, *The Crescent and the Rising Sun*. (Den Haag, 1958) 132 vlg.

41 Vertaling van: S. Denso aan S. Miyahira, d.d. Watansoppeng, 26/2/2604 (1944), APISS, IBB 2.2.

42 *Ibidem*.

43 De leider van de opstand, Abdul Qahar Muzakkar (La Domeng), vond pas in februari 1965 de dood, doch toen had het zwaartepunt zich reeds naar Midden- en Zuidoost-Celebes verplaatst.

kinderen, ouderen, allemaal. Toen ik geslagen werd, werd ik een meter vooruit gegooid, waarop ik weer achteruit sprong. Driemaal zijn we geslagen. Daarna moesten we naar de moskee van Pacongkang gaan en ons wassen. Toen kwam mijn oom [...] Ook hij werd geslagen. Hij moest zich wassen waarbij zijn hoofd onder water werd gehouden. Hij werd weer geslagen. Dat gebeurde ook met de anderen, waarbij sommigen bewusteloos raakten. Hierop trokken we de vereiste kleding aan, verrichtten de verplichte rituele reinigingen en gingen de moskee binnen om te bidden. Hierna gingen we naar huis. Iedereen voelde zich ziek.⁴⁴

Na herstel van rust en orde in de jaren 1960 herleefde de Soppengse christenheid weer enigszins en de gemeenten gingen, na tot dan toe onder toezicht van de Protestantse Kerk in Westelijk-Indonesië (GPIB) te hebben gestaan, in 1966 op in de in dat jaar opgerichte GKSS, de Christelijke Kerk in Zuid-Celebes.

Slotopmerking

Het christendom onder de Buginezen van Soppeng is vanaf zijn ontstaan tot op heden een marginaal verschijnsel geweest. De kerk van Soppeng telde in 1942 nog geen 800 autochtone leden, in 1950 omstreeks 1000 op een totale bevolking van ongeveer 140.000 zielen. Dat ledental bleek in 1961 nog niet veranderd (1183), toen de toen bestaande zeven gemeenten overgingen tot de oprichting van de classis Soppeng.

20 Jaar later (1980) bleek het totaal aantal inwoners van wat inmiddels de *kabupaten* (district) Soppeng heette te zijn opgelopen tot 233.849, terwijl het aantal bij de overheid geregistreerde protestantse christenen, inclusief de leden van de zeer actieve Pinksterkerk – in 1949 en 1950 ontstaan uit een door La Galiti geleide afscheiding van de zendingskerk –, in dat jaar 812 bedroeg. Uitgaande van deze statistiek was er in die periode sprake van een krachtige relatieve terugval van het aantal christenen van 0.7% naar 0.34% van de bevolking.⁴⁵ Deze cijfers kloppen ruwweg met de registers van de classis Soppeng van de GKSS, want die noemen voor 1984 een getal van 99 gezinnen, wat een ruime halvering in 20 jaar tijd betekende (ruim 200 gezinnen in 1961).

Moet de zendingsgeschiedenis van Soppeng kort worden samengevat dan klinkt het resultaat als volgt: ontwikkelingen binnen de feodale Buginese maatschappij van Soppeng, toenemende bevolkingsdruk en een hierdoor veroorzaakt afnemend potentieel aan vruchtbare landbouwgronden, tuinen en andere middelen van bestaan, leidden in de negentiende en de eerste helft der twintigste eeuw tot grote verpaupering en spanningen binnen de lagere sectoren der maatschappij. Die spanningen zochten een uitweg, waarbij de nieuwe christengemeenschappen gedurende een decennium (1940-1950) hier en daar goede diensten bewezen als vervangers van de oude adatgemeenschappen en hun stelsel van voorzieningen en wederzijdse hulpverlening. Dat het christendom nooit een godsdienst van betekenis is geworden binnen de Buginese maatschappij als geheel, zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het feit dat het van meet af aan geassocieerd geweest is met ten eerste de Nederlanders en ten tweede met een bepaalde sociale groepering, een der onderste, waarvan voor de rest van de samenleving in het geheel geen aantrekkingskracht uitging.

Na 1950 was de rol van de traditionele machthebbers grotendeels uitgespeeld. Oude feodale verbanden verdwenen, terwijl een nieuwe middenklasse tot aanzijn kwam en zich de emancipatie der lagere sociale groepen kon voltrekken. Aan de teruggang van het christendom

44 Interview Soeleiman, d.d. Pacongkang, 6/3/1985.

45 Biro Pusat Statistik Kantor Statistik Propinsi Sulawesi Selatan, *Sensus Penduduk Propinsi Sulawesi Selatan. 1980*, (Ujung Pandang, 1981) 123.

in het Soppengse na de oorlog liggen verschillende factoren ten grondslag, doch een der belangrijkste is ongetwijfeld geweest dat het een groot deel van zijn historische bestaansgrond en aantrekkingskracht verloor: het bieden van een toevluchtsoord en van de gelegenheid tot het stellen van een “daad van protest”.